

Dorota Czyż

Wybrane cechy językowe pieśni pogrzebowych z XIX wieku

Język - Szkoła - Religia 3, 73-82

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dorota Czyż
Ostrołęka

WYBRANE CECHY JĘZYKOWE PIEŚNI POGRZEBOWYCH Z XIX WIEKU

Przedmiotem niniejszego opracowania jest analiza językowa pieśni dotyczących śmierci i tego, co z nią związane. Są to więc pieśni: za dusze zmarłych, pogrzebowe, o śmierci, sądzie ostatecznym itp. Pieśni owe zamieszczone są w tomie zatytułowanym „Zbiór pieśni nabożnych Katolickich”. Pod tytułem zamieszczono dopisek: do użytku kościelnego i domowego oraz informację o tym, że zbiór zawiera: „42 Msze, Nieszpory, 1102 Pieśni z dodatkiem Nieszporów łacińskich, jeszcze 4 więcej Pieśni łacińskie i 28 Pieśni za Polskę”.¹ W śpiewniku zamieszczono datę 13 lipca 1868 i nazwę miejscowości Pelplini. Omawiany tom został wydany w Nowym Yorku, skąd trafił do domu moich pradziadków.

Wśród pieśni mszalnych są takie, które przeznaczono do wykonywania w czasie określonych świąt i uroczystości. I tak np. jest pieśń Adwentowa Roratnia, na Boże Narodzenie Pasterska, na Boże Narodzenie zwyczajna, na Wielki Czwartek, na Zielone Świątki, na Boże Ciało, na Nieszpory i inne. Wśród 1102 pieśni różnych znalazły się m. in.: na dzień młodzianków², na Nowy Rok, na uroczystość Trzech Królów, na Środę Popielcową, na poszczególne niedziele Wielkiego Postu, na Kwietną Niedzielę³. Ponadto są pieśni o Grobie Pańskim; służące pozdrowieniu członków Pana Jezusa Ukrzyżowanego (wśród nich są do Pańskich: nóg, kolan, rąk, boku, piersi, serca, twarzy); za Polskę, m. in. „Boże coś Polskę” czy prosząca o pomoc królestwu naszemu; o świę-

---

¹ Zapis oryginalny jak w zbiorze. Podając tytuły pieśni autorka stosuje zapisy takie, jakie są w omawianym śpiewniku.

² *Młodzianki* to wg słownika Doroszewskiego ‘w Kościele katolickim: dzień 28 grudnia, poświęcony pamięci wymordowanych przez Heroda niemowląt’.

³ Por. Niedzielę Palmową.

tych Pańskich, np. „O śś. Cyrylu i Metodym, apostołach Słowian”, „O ś. Wojciechu, biskupie i męczenniku”, „O ś. Stanisławie, biskupie i męczenniku”, „O ś. Mikołaju biskupie”, „O ś. Wincentym Kadłubku”, „O ś. Idzim, opacie, cudami słynącym w Mikorzynie”, „O ś. Izidorze oraczu”, „O ś. Helenie cesarzowej” czy pieśń „W dzień jakiego bądź świętego”. Są również pieśni „O pożytkach różanego wianka” (tzn. różańca), „Pieśni członków Bractwa Trzeźwości”, a także pieśni śpiewane „W czasie cholery lub pomoru”, „W czasie wojny lub powszechnego jakiego utrapienia”. Jest śpiewana „Rozmowa Grzesznika z Panem Jezusem Ukrzyżowanym”, „Rozmowa Matki Bolesnej pod Krzyżem”, „Spór diabła z aniołem o duszę człowieka” czy też „Żegnanie się Matki Najświętszej z P. Jezusem Cierpiącym”, „Lament Matki Bolesnej nad Synem z krzyża złożonym”. Moją uwagę zwróciły tzw. pieśni przygodne, wśród których zamieszczono pieśni „O nie pokładaniu zbytecznej nadziei w ludziach”, „O podległości rządom”, „O zgadzaniu się z wolą Bożą”, „O powinnościach chrześcijańskich”. W podrozdziale zatytułowanym „Pieśni w każdym utrapieniu” zamieszczone zostały pieśni z prośbą o coś, np. podczas wojny oraz pieśni dziękczynne, np. za odebrane zdrowie.

W rozdziale, który poddałam językowej analizie w zakresie leksyki, fonetyki, fleksji i ortografii, są następujące podrozdziały:

„Pieśni za dusze zmarłych”,

„Procesja w dzień Zaduszny”,

„Pieśni pogrzebowe” (śpiewane przy pogrzebach: osób dorosłych, młodzieńca lub panny, przy pogrzebie rodziców, małych dzieciak),

„O marnościach światowych”,

„Pieśni o rzeczach ostatecznych”,

„O śmierci”,

„O sędzie ostatecznym”,

„O niebie”,

„O piekle”,

„O wieczności”.

Analizę tekstów rozpocznę od wskazania słów dawnych, występujących w interesujących mnie pieśniach. Zamieszczona poniżej leksyka na ogół występuje w słowniku Doroszewskiego z kwalifikatorem *dawne* lub *przestarzałe*⁴:

⁴ Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, t. 1 – 11, Warszawa 1958–1969.

aliści przestarz. ‘spójnik wyrażający przeciwieństwo, kontrast lub odmienne ujęcie treści; ale’:

A cóż po mężach i żonach widzimy?

Jakież lamenta po śmierci słyszemy!

Aliści prędko ten się żenić, owa

Za mąż gotowa (s. 955)

baczenie daw. ‘rozsądek, rozważa, roztropność’:

Nie różniły działa braci, sąsiad granice,

Słuszność, *baczenie* sądziło wszystkie różnice (s. 983)

całe daw. ‘wcale, zupełnie, całkiem’:

Już precz świecie (...)

Cale nie dbam o cię (s. 981)

cny przestarz. ‘szlachetny, zacny, cnotliwy, czcigodny, dostojny’:

Dziatki moje (...) bądźcie stałe *cną* miłością z matką waszą złączone
(s. 961)

desperować przestarz. ‘rozpaczać, tracić nadzieję; lamentować’:

Nie trwóż się, ani też *desperuj*,

Że w grzechowej jesteś *malignie* (s. 981)

maligna ‘nieprzytomność połączona z majaczeniem, wywołana bardzo silną gorączką’

domieścić daw. ‘dodawać, obdarzyć czym dodatkowo’:

Aleć na te stąpiłeś nizkości,/ Byś rajskich ludzi *domieścił* radości;

Pokaż Twą dobroć nad temi duszami,/ Co czyścowymi palą się ogniami (s. 951)

folga przestarz. ‘ulga, wytchnienie, odpoczynek; pobłażanie’:

A my ustawnie w ogniu zostawiając

Ani ochłody, ani *folgę* mając,

Dzień i noc cierpim srogie męki ciało (s. 954)

frasunek przestarz. ‘zmartwienie, zgryzota, troska, kłopot’:

Wybaw je (dusze) z ognia, ulżyj *frasunku*,

O Marya! (s. 948)

gody podn. ‘uroczystości, zwłaszcza weselne, połączone zwykle z wystawnym przyjęciem, z tańcami; zabawy’:

Nie chciej ich więcej w tych ogniach trwożyć;

Niech po tych na wieczne *gody*/ Wnijdą... (s. 948)

kluczny daw. *p. klucznik* ‘mający pod swoim zarządzaniem klucze od czego, dozorujący co’:

Kluczny nieba zawołany!

Odwal twardą zaporę (s. 1015)

krewkość daw. ‘słabość, wątroś; ułomność moralna’:

Czegoż pracą, choć jej mało,

Nie dokazesz *krewkości*! (s. 1016)

likwor przestarz. dziś żart. ‘płyn, napój, najczęściej wysokowy’:

Pan Bóg jest (...)

Słodszy nad cukier i nad miodowe

Likwory smaczne Alakantowe (s. 976)

lubo przestarz. ‘spójnik przyłączający zdania lub ich części, wyrażające nieskuteczne przeciwdziałanie, kontrastujące okoliczności uboczne, rozbieżność między tym, co się rzeczywiście dzieje, a tym, czego można oczekiwać w danej sytuacji; choć, chociaż’:

W wyrokach Twoich luboś sprawiedliwy,

Karząc mnie, jednak zawsześ litościwy (s. 949)

młódź przestarz. dziś książk. ‘młodzież’:

Piekielnych szańców

Dla skocznych tańców

Młódź nabawiłeś (s. 990)

Na *młódź* śmieie śmierć proporce rozwija (s. 992)

Nader przestarz. i książk. ‘bardzo, niezmiernie, ogromnie, wielce, więcej niż’:

On jest przyjacieli życzliwy,

Ojciec *nader* dobrotliwy

Duszy ludzkiej (s. 976)

niewstyd daw. ‘brak wstydu, bezwstydy; czyn, postępek bezwstydnym’:

Złość występki w cnót nazwiska poprzybierała;

Niewstyd dworstwem nazwany (s. 983)

niwa przestarz. ‘ziemia uprawna; pole, rola, łąn’:

Pokój wieczny górne *niwy*

Koronuje palmami (s. 1016)

nuż przestarz. ‘wyraz o charakterze ekspresywnym’:

Anieli święci i Patronowie!

Nuż sprawcie naszej spoczynek głowie (s. 956)

obaczyć przestarz. dziś reg. ‘patrzac zauważyć coś; zobaczyć, ujrzeć, spostrzec’:

Grzechy wasze, ach nędznicy!

Obaczycie przy gromicy (s. 947)

obliczność daw. ‘oblicze, twarz’:

Ojcie! niechaj Twoje dzieci

Staną w Twej *obliczności* (s. 946)

perzyna ‘to, co się pali lub zostało zniszczone pożarem’:

Tak ziemski ogień przeciw czyścowemu

Ogniowi, albo podobien jest temu,

Co go malują, a który w *perzynę*

Mieni łuczynę (reg. łuczywo) (s. 954)

pokrewni daw. ‘pozostający w pokrewieństwie z kim, spokrewniony’:

Bracia, siostry i *pokrewni*,

Bądźcie wszyscy tego pewni,

Że przyjaciela waszego

Macie w niebie schowanego (s. 970)

pomieszkanie przestarz. ‘lokal, dom mieszkalny; mieszkanie’:

Zmiłuj się nad nimi, Panie (...)

Daj im z Tobą *pomieszkanie* (s. 946)

poruczać przestarz. ‘oddawać w czyjeś ręce z zaufaniem’:

Przyjaciele! Wszechmocnemu

Poruczam was Bogu swemu (s. 969)

pospołu przestarz. ‘wspólnie, razem, wspólnie’:

I u jednego stołu

Siadałyście *pospołu* (s. 969)

salwować daw. ‘ratować, wybawiać, ocalać, zachowywać (od zguby)’:

Żeby mnie teraz ratował,

W mękach czyścowych *salwował* (s. 947)

śnać przestarz. *p. śnadź* przestarz. dziś książk. ‘widać, widocznie, zdaje się, być może, zapewne, pewnie, prawdopodobnie’:

Dziś ci każe lub jutro *śnać* Bóg ustępować,

Rozkażeć się przed Sobą z twych sprawek rachować (s. 1005)

śnadnie przestarz. dziś książk. ‘łatwo, bez trudu, bez wysiłku’:

Wiem, że źle żyłem, nie wiem, jak śmierć padnie,

Po tak złem życiu zginąć mogę *śnadnie* (s. 1019)

szafunek wychodzące z użycia ‘zarządzanie, gospodarowanie czym, rozdawanie czego’:

Chciej przy afekcie z hojnego *szafunku*

Dodać spieszного strapionym ratunku (s. 951)

Biada jeżeli w złym cię *szafunku* doznają (s. 1005)

szariat daw. *p. szkartat* ‘czerwona tkanina; strój z takiej tkaniny, zwłaszcza strój okazały, wspaniały’:

Świetne *szarlaty*,

Drogie bławaty,

Gdzie wasza cena? (s. 990)

turma przestarz. ‘więzienie, areszt’:

Wieżenie srogie – o jako zacknione!

Ciemnica ciężka i *turma* żałości (s. 1017)

waleta daw. ‘pożegnanie, rozstanie się; gest, słowa pożegnania’:

Już ci *walete* wszyscy oddajemy,

Jak umarłego mało żałujemy (s. 988)

wespól daw. ‘razem, wspólnie z kim, czym’:

Tak żywot ludzki, jak na łące w lecie

Gdy pocnie kwitnąć ślicznej barwy kwiecie,

Alić go *wespól* z trawą wytną razem

Ostrem żelazem (s. 993)

wetować daw. ‘o krzywdach, stratach: być wynagradzanym, kompensowanym’:

A gdy raz zginę, już nie odżałuję,

Nie *powetuję* (s. 1019)

wprzód wychodzące z użycia ‘w pierwszej kolejności; najpierw, przedtem, naprzód’:

Wprzód sobie umierać;

Mylna nadzieja przed niemi (s. 970)

wzajem przestarz. ‘jeden drugiego, jeden drugiemu itd.; obopólnie, wzajemnie, nawzajem’:

My też gdy będziem od was ratowane (...),

Wzajem tak będziem naszemi prośbami

Stawać za wami (s. 955)

wzbudzić daw. ‘budzić, rozbudzać, budzić się ze snu’;

Spijże, aż Bóg wszystkich ludzi

Z grobów swoich znowu *wzbudzi* (s. 959)

zawierać przestarz. dziś gw. ‘zamykać’:

Ale jak prędko ojciec *zawrze* oczy,

Tak na mogile prędko syn wyskoczy.

Pogrzebłszy ojca nie pomnie na niego/ Więcej... (s. 954)

zbrodzień daw. *p. zbrodniarz* ‘człowiek, który popełnił zbrodnię’:

Jako *zbrodzień* tylko jęcę,

Bo się złością grzechów dręcę (s. 1000)

W porównaniu ze stanem dzisiejszej polszczyzny w interesujących tu pieśniach wystąpiły różnice fonetyczne. Są to alternacje samogłoskowe. Wystąpiło ich jednak stosunkowo niewiele:

a:y – patrzacie,

o:a – wydzwoniają,

o:ó – zniósłszy,

ó:o – społeczności, kędziór, ukójcie (ukojcie),

ą:ę – mąk (męk), świątobliwie,

ę:a – osiedzie, zasiędzie,

y:e – kryśli.

Liczne okazały się różnice fleksyjne, które dotyczą zarówno koniugacji, jak i deklinacji. Różnice polegały na występowaniu w:

1.1. os. l.poj. końcówki *-am* zamiast *-ę*: dawam, oddawam, podawam,

2. 1. os. l. mn. czasu teraźniejszego końcówki *-m* zamiast *-my* i *-emy* zamiast

-imy//y-my, np. cierpim, garniem się, prosim, widzim, wnosim; go niemy, prosimy, widzimy, życzymy.

3. 1. os. l. mn. czasu przyszłego końcówki *-m* zamiast *-my* i *-emy* zamiast *-y-my//*

-imi: będziem; ujrzemy, usłyszemy, wspomniemy.

Zenon Klemensiewicz w trzeciej części *Historii języka polskiego* pisał: „Występująca równolegle z końcówką *-my* końcówka *-m* w 1. os. l. mn. czasu teraźniejszego staje się już we wstępnej fazie doby nowopolskiej rzadkością”. Dodaje jednak, że sporadyczne użycie końcówki *-m* sięga połowy XIX w.⁵

4. celowniku l.poj. rzeczowników męskich końcówki *-u* zamiast *-owi*: ulżyj *frasunku*, przeszkodzi *czartu*.

⁵ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, t. III, Warszawa 1972, s. 144.

Z. Klemensiewicz pisał, że w okresie nowopolskim „panowała, odziedziczona po odległej przeszłości, chwiejność i niepewność użycia równoległych końcówek *-u//-owi*”.⁶

5. dopełniaczu l. poj. końcówki *-a* zamiast *-u*: dla *zagona*, nie ujdiesz *kłopotą*,

6. bierniku l. poj. zaimków i przymiotników końcówki *-ę* zamiast *-ą*: ratuj *moję* duszę, obmyj zbrodnię *moję*, niosę prośbę *moję*, oglądały twarz *Twoję*, przez śmierć *Twoję*, zbaw duszę *moję*, pociesz matkę *moję*, weźmij w opiekę *swoję*.

Z. Klemensiewicz pisał: „Już w ciągu wieku XVIII nasilał się proces zastępowania odziedziczonej po przeszłości i prawidłowej końcówki *-ę* wyrównaną wedle formy biernika przymiotników końcówka *-ą*”⁷. W początkach doby nowopolskiej obie te końcówki, nieraz u tego samego autora są w użyciu”⁷.

7. narzędniku l. poj. końcówki *-em* zamiast *-ym*: całym, czyścawem, łaskawem, niebieskiem, promienistym, tem.

8. miejscowniku l. poj. końcówki *-em* zamiast *-ym*: na chwalebny, dobrem, nowem, skrytem, uwielbionem, zgotowanem, na najświętszym, przy mem,

9. wołaczu l. poj. końcówki *-a* zamiast *-o*: Marya!

10. mianowniku l. mn. końcówki *-y* zamiast *-owie* i *-owie* zamiast *-y//i* oraz *-a* zamiast *-y*: syny; sąsiadowie; [leca] momenta.

11. bierniku l. mn. rzeczowników męskich końcówki *-a* zamiast *-y* oraz *-y* zamiast

-ów: [wiedzimy] lamenta, za momenta, talenta, [powołać raczył między] apostoły i kapłany, [zawarł] pakta.

12. narzędniku l. mn. przymiotników i zaimków końcówki *-emi* zamiast *-imi//ymi*, a rzeczowników *-ami* zamiast *-mi*: niegodnemi, niemi, krwawemi, twojami, wybranemi, zranionemi; przyjaciołami.

Jak pisał Z. Klemensiewicz w ciągu całego wieku XIX panowała chwiejność w zakresie stosowania w narzędniku l. mn. końcówek *-ymi* // *-imi* i *-emi*. „Nowa i dotąd obowiązująca regulacja dokonała się w 1936 r.: w l. poj. tylko *-ym//im*, w l. mn. tylko *-ymi//imi*”⁸.

⁶ Tamże, s. 134.

⁷ Tamże, s. 141.

⁸ Z. Klemensiewicz, op. cit., s. 142.

13. miejscowniku l. mn. końcówki *-ech* zamiast *-ach*: w uściech.

W analizowanych pieśniach uwidoczniły się także różnice w zakresie ortografii. Pierwsza z nich polegała na pisaniu *y*, szczególnie w końcowych częściach rzeczowników, zamiast dzisiejszego *j* czy *i*, np. dyamenty, komedia, Marya, melodye, procesya, sentencya, specyały, stacya. Z. Klemensiewicz wyjaśnił, że w 1906 r. na Zjeździe historyczno-literackim im. Mikołaja Reja ortograficzna sekcja pod przewodnictwem Bau-douina de Courtenay uchwaliła pisownię *ja* zamiast *ia*, *ya*, ale tylko w końcowych zgłoskach⁹. Natomiast w 1936 r. zdecydowano, że wyrazy typu *Maria* pisze się przez *i* z wyjątkiem po *s*, *z*, *c*¹⁰.

Inna rozbieżność z zakresu ortografii dotyczy łącznej i rozdzielnej pisowni. W pieśniach mamy do czynienia z łączną pisownią przyimków, np. *nademną*, *nadewszystko*, *naksztalt*, *odemnie*, *wsześć*, *zblizka*, *zdała*, *zrana*, ale także z rozdzielną w miejscach, gdzie dziś jest to pisownia łączna, np. *w krótce*, *w obec*, *w ówczas*. Pisownia rozdzielna wystąpiła też w zaimku *tam ten* [świat] oraz w liczebniku *ośm set*. Inna od dzisiejszej była też pisownia z przeczeniem *nie*, które z przymiotnikami pisano rozdzielnie, np. *nie mądre*, *nie pewne*. Rozdzielnie zapisano też z liczebnikiem wiele – *nie wiele*, ale za to łącznie z czasownikami, np. *nieodda-la*, Łączna była także pisownia części *by* z zaimkami typu *którąby*, *jakiejby*. Inaczej zapisywano też zaimki przysłówkowe typu *zkaąd*, *ztamtąd*, *ztąd* oraz rzeczowniki, przymiotniki czy przysłówki, np. *bóztwo*, *męztwo*, *nizkości*, *bozkiej*, *blizkiej*, *blizko*. Przez *ó* pisano głoskę oznaczaną obecnie przez *u*: *fórta*, *Jakób*, *skłóty*.

Analiza dziewiętnastowiecznych pieśni skupionych wokół tematu śmierci wykazała dużo różnic w porównaniu ze stanem dzisiejszej polszczyzny. Różnice te dotyczą m. in. słownictwa. Najwięcej zanotowano nazw, które w Słowniku języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego opatrzone zostały kwalifikatorem przestarz.: *desperować*, *folga*, *niwa* czy *daw*: *krewkość*, *obliczność*, *salwować*. Zapewne do dawnej leksyki można by też zaliczyć nazwy monet używanych w przeszłości w Polsce: *talary*, *fenigi*, *szelągi*.

Dużo zmian wystąpiło z zakresu fleksji. Najwięcej wyekscerpowano wyrazów, które miały inną końcówkę fleksyjną w narzędniku l. poj.

⁹ Tamże, s. 191-192.

¹⁰ Tamże, s. 193.

i l. mn. Była to końcówka *-em*, *-emi* zamiast dzisiejszego *-ym/-im*, np. łaskawe, niebieskiem, krwawemi, zranionemi.

Różnice dotyczą także wymian samogłoskowych, np. kędziór, kryśli, wydzwoniają. Inne były również zapisy wyrazów pod względem ortograficznym, np. nademną, nieoddala, ztąd, w krótce.

Odmierna od obecnej była też składnia (nie analizowana w tym opracowaniu), na przykład dość liczne okazały się wypowiedzi z przyimkiem *ku*, np. *ku* t'obie, *ku* górze, *ku* Tobie, *ku* ratunkowi. Z Klemensiewicz poinformował, że „w porównaniu ze stanem staro- i średniopolskim nastąpiło w dobie nowopolskiej znaczne ograniczenie wyrażenia przyimkowego *z ku* w funkcji przydawki lub okolicznika miejsca i celu”¹¹.

Każdego więc, kto weźmie do ręki wspomniany tu śpiewnik, zachwycić może bogactwo i różnorodność zapisanych w nim pieśni, a badacza języka zainteresują także występujące w odniesieniu do obecnej polszczyzny różnice językowe.

---

¹¹ Z. Klemensiewicz, op. cit., s. 152.